

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΑΛΒΑΝΙΑΣ 1923-1928

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ

Αριθ. πρωτ

Εν Αθήναις τῆς

192

Mehdi Traskeri
ancien Ministre, Président
byofer yfiri
ancien Membre du Haut
Conseil et député

Milto Tutulani
ancien Ministre et
député

Kol Thaqi
ancien Ministre
Membre de la Com. des
Comptes

Kostas Alizgotti
Secrétaire de la Délégation
Προηγούμενος αριθμός

Τμήμα

Θύρα

Procès Verbal

de la séance d'inauguration
tenue au Ministère des
Affaires Étrangères le 10
juillet 1926 à 10h

Sont présents:

et les délégués du Gov.
Hellénique MM. Traskeri,
Tutulani et Thaqi
directeur de la section des Traites
D. Nicoskoury directeur
de la section Administrative
E. Pichon chef de section
au Ministère des Aff. Étrang.

παρατηρητής

5/2

ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΣ

ΣΧΕΣΕΙΣ

ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΑΛΒΑΝΙΑΣ

1923-1928

**ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ
ΑΛΒΑΝΙΑΣ
1923-1928**

ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΑΛΒΑΝΙΑΣ 1923-1928

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΝΙΤΣΑΣ	
ΑΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	55972
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	10/9/2014
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ.	

παρατηρητής

ΣΕΙΡΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΘΕΜΑΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Διεύθυνση: Παύλος Πετρίδης
Καθηγητής Νομικής
Σχολής Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης

ΘΕΜΑΤΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Διεύθυνση: Γιάννης Χασιώτης
Καθηγητής Φιλοσοφικής
Σχολής Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης

Φωτοστοιχειοθεσία-εκτύπωση-βιβλιοδεσία: «Παρατηρητής» Ανώνυμη Εταιρία
εκδόσεων, Αλ. Σταύρου 15, τηλ. 927685, 938427, Θεσσαλονίκη

Κεντρική Διάθεση:

«Παρατηρητής», Αλ. Σταύρου 15, Θεσσαλονίκη, τηλ. 927685

«Παρατηρητής», Διδότου 39, Αθήνα, τηλ. 3600658, 3608527

Στη γυναίκα μου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο ερευνητής που θέλει να ασχοληθεί με τις ελληνοαλβανικές σχέσεις στη διάρκεια του Μεσοπολέμου βρίσκεται μπροστά σε ένα μεγάλο αριθμό πολύπλοκων ζητημάτων, το καθένα από τα οποία θα μπορούσε να είναι το θέμα μονογραφίας. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη και η έλλειψη, όσον αφορά τα περισσότερα από αυτά, συστηματικής επιστημονικής προεργασίας, εύκολα καταλαβαίνει κανείς πως η υποτυπώδης έστω προσέγγιση του συνόλου τους αποτελεί, στο στάδιο τουλάχιστον που βρίσκεται σήμερα η έρευνα, εγχείρημα που περικλείει, από επιστημονική άποψη, πολλούς κινδύνους —ή, μάλλον, δεν είναι πραγματοποιήσιμη.

Το πρώτο λοιπόν πρόβλημα που αντιμετώπισα, προτού ακόμη αρχίσω τη δουλειά μου, ήταν εκείνο της επιλογής. Μια λύση θα ήταν να μελετήσω το μεγάλο θέμα της εθνικής ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, το οποίο, σε πολλές περιπτώσεις, επέδρασε σαν καταλύτης στις σχέσεις των δύο χωρών. Τελικά, προτίμησα να ασχοληθώ με ζητήματα 'περιθωριακά' και κάπως ξεχασμένα σήμερα, όπως των Μουσουλμάνων της Τσαμουριάς και των «αλβανικών κτημάτων» στην Ελλάδα. Ο λόγος είναι απλός: τα ζητήματα αυτά ανέκυψαν εξαιτίας της προβολής συγκεκριμένων αλβανικών απόψεων και αξιώσεων. Η ανάλυσή τους λοιπόν αναγκάζει, θα μπορούσε να πει κανείς, τον Έλληνα ερευνητή να δει τα πράγματα και από την άλλη οπτική γωνία, κάτι που επιτρέπει, επειδή, ακριβώς, η αλβανική πλευρά κατέβαλε ιδιαίτερες προσπάθειες για μια σύμφωνα με τις απόψεις της διευθέτησή τους και την εξυπηρέτηση έτσι σημαντικών συμφερόντων της, την επισήμανση, ειδικότερα, στοιχείων χρήσιμων σε προσπάθειες ερμηνευτικής προσέγγισης άλλων προβλημάτων που ανέκυψαν

μεταξύ των δύο χωρών και, γενικότερα, μια όχι και τόσο παραδοσιακή αλλά μάλλον αντικειμενική και οπωσδήποτε ενδιαφέρουσα θεώρηση του όλου πλέγματος των ελληνοαλβανικών σχέσεων.

Βέβαια, η επιλογή αυτή δημιούργησε, με τη σειρά της, ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα. Πράγματι, ο ακριβής καθορισμός των αιτίων που καθόρισαν την πολιτική των Τυράνων στα δύο επίμαχα ζητήματα δεν μπορεί να βασιστεί παρά στην αναδίφηση αλβανικών αρχειακών πηγών. Αυτό όμως —και σήμερα ακόμη— δεν είναι δυνατό. Ελπίζω όμως ότι η ερευνά μου στα αρχεία του υπουργείου Εξωτερικών όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και της Ιταλίας, της Μεγάλης Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών καθώς και η μελέτη του *Official Journal* και των δημοσιευμένων εγγράφων της Κοινωνίας των Εθνών είχαν ως αποτέλεσμα τη μερική έστω κάλυψη των αναπόφευκτων κενών. Εξάλλου, η αναδίφηση ειδικότερα των ανέκδοτων ιταλικών πηγών επέτρεψε τη διευλεύκανση πτυχών της δραστηριότητας της Ρώμης που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον Έλληνα ερευνητή.

Νομίζω ότι μετά τις επισημάνσεις αυτές είναι πια εφικτή η διασαφήνιση του περιεχομένου του βιβλίου. Στις σελίδες του επιχειρείται η —με αρκετές ατέλειες— ιστορική παρουσίαση δύο μόνον ζητημάτων— συγκεκριμένα, των Μουσουλμάνων της Τσαμουριάς και των κτημάτων— από εκείνα, των οποίων η ύπαρξη δυσχέρανε τις ελληνοαλβανικές σχέσεις στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ακόμη, η παρουσίαση αυτή περιορίζεται χρονικά στην περίοδο κατά την οποία αυτά υπήρξαν αιτίες έντασης ανάμεσα στις δύο χώρες. Σε τελευταία δηλαδή ανάλυση, η δουλειά μου ας θεωρηθεί απλή συμβολή στην έρευνα μάλλον, αναζήτηση, έστω, των κατευθύνσεων προς τις οποίες αυτή πρέπει να στραφεί, παρά προσπάθεια εξαγωγής οριστικών συμπερασμάτων πάνω σε συγκεκριμένα προβλήματα.

Στη διάρκεια της συλλογής του αναγκαίου για τη συγγραφή της εργασίας αυτής υλικού χρειάστηκε να δουλέψω και στην Ουάσιγκτον, τη Νέα Υόρκη, το Λονδίνο και τη Ρώμη. Αυτό δεν θα ήταν δυνατό χωρίς τις υποτροφίες που μου χορήγησαν το Αμερικανικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα, στα πλαίσια του προγράμ-

ματος Φουλμπράιτ, και το Βρετανικό Συμβούλιο — αλλά και τη βοήθεια που μου έδωσε η διεύθυνση των Ιταλικών Επιμορφωτικών Ινστιτούτων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Ακόμη, πολλοί ήταν εκείνοι που συνέβαλαν στην ευόδωση της προσπάθειάς μου, προς τους οποίους αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω τις πιο θερμές ευχαριστίες. Συγκεκριμένα, οι Βάσος Κόντης και Κώστας Χατζηκωνσταντίνου, επίκουροι καθηγητές, αντίστοιχα, στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας και το τμήμα Νομικής του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, με βοήθησαν να λύσω ένα πλήθος προβλημάτων, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, ενώ οι Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Θοδωρής Κουλουμπής, Παύλος Πετρίδης και Καλλιόπη Κούφα, καθηγητές και αναπληρώτρια καθηγήτρια στο τμήμα Νομικής του ίδιου πανεπιστημίου, μου έκαναν, στο στάδιο ιδίως της συγγραφής, υποδείξεις που αποδείχτηκαν πολύτιμες. Όσον αφορά τη μελέτη των ελληνικών ειδικά πηγών, ιδιαίτερα χρήσιμες υπήρξαν οι συμβουλές της Δόμνας Δοντά, διευθύντριας του Ιστορικού Αρχείου του υπουργείου Εξωτερικών. Εξάλλου, οι Νικόλαος Σταύρου, καθηγητής στο πανεπιστήμιο Howard της Ουάσιγκτον, Θοδωρής Καρυώτης και Νίκος Παπακωνσταντίνου, αντίστοιχα οικονομικός σύμβουλος και ακόλουθος τύπου της ελληνικής πρεσβείας στις ΗΠΑ, και Μάκης Γιαννάς, υποψήφιος διδάκτωρ στο πανεπιστήμιο American επίσης της Ουάσιγκτον, διευκόλυναν σε μεγάλο βαθμό την έρευνά μου στα Εθνικά αρχεία των Ηνωμένων Πολιτειών και στη Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου. Ο Francesco Guida, επιστημονικός συνεργάτης στη Φιλοσοφική Σχολή του πανεπιστημίου της Ρώμης La Sapienza με βοήθησε στην επισήμανση των σχετικών με το θέμα μου εγγράφων του Ιστορικού Αρχείου του υπουργείου Εξωτερικών της Ιταλίας. Πολύ σημαντική άλλωστε υπήρξε η συμβολή του Shkëlzen Raça, ανεξάρτητου επιστημονικού ερευνητή στο ιστορικό τμήμα του Αλβανολογικού Ινστιτούτου της Πρίστινας, στη μετάφραση κεφαλαίων ορισμένων παλιών αλβανικών βιβλίων. Ο Βασίλειος Φόρης, τέλος, διευθυντής του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, μου προσέφερε με πολλή καλοσύνη τη βοήθειά του στη γλωσσική επεξεργασία της τελικής μορφής του κειμένου της εργασίας αυτής.

Όμως αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τους γονείς μου, τη γυναίκα μου — αλλά και τους φοιτητές του τμήματος Νομικής του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, οι οποίοι, στη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους 1984-1985, παρακολούθησαν το μάθημα «Διπλωματική Ιστορία» πρώτα και στη συνέχεια «Σύγχρονα διεθνή θέματα και ελληνική εξωτερική πολιτική»: το ενδιαφέρον με το οποίο περιέβαλαν τη δουλειά μου, υπήρξε για μένα η μεγαλύτερη ίσως ενθάρρυνση για συνέχιση μιας επίπονης προσπάθειας.

Δ.Μ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ASMAE	Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, Ρώμη.
AYE	Υπουργείο Εξωτερικών, Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα
FO	Public Record Office, Foreign Office Papers, Λονδίνο
NA	National Archives, Ουάσιγκτον
NAMP	National Archives Microfilm Publications, Ουάσιγκτον.

Ό.π.=όπου παραπάνω· χ.α.=χωρίς αριθμό· χ.έ.=χωρίς έτος έκδοσης· χ.η.=χωρίς ημερομηνία· χ.τ.=χωρίς τόπο έκδοσης· χ.υ.=χωρίς υπογραφή.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τσαμουριά λεγόταν η περιοχή της Ηπείρου που εκτείνεται, παραλιακά, από τις εκβολές του Αχέροντα μέχρι το Βουθρωτό και, ανατολικά, ως τις υπώρειες της Ολύτσικας¹. Ένα μικρό της τμήμα περιήλθε στην Αλβανία²: στο υπόλοιπο, το 1923 ζούσαν 20.319 Μουσουλμάνοι³ που είχαν τα αλβανικά ως μητρική γλώσσα⁴.

Σχετικά με τους Μωαμεθανούς αυτούς επικράτησε η άποψη ότι η καταγωγή τους ήταν αλβανική —αλλά και υποστηρίχθηκε πως, γενικότερα, ανήκαν στο αλβανικό έθνος⁵. Στην Ελλάδα όμως έχει διατυπωθεί η θεωρία ότι ήταν απλώς απόγονοι Θεσπρωτών που είχαν εξισλαμιστεί στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και αποβάλλει, εξαιτίας των σχέσεων τους με τους εγκατεστημένους στα παράλια Αλβανούς μπέηδες, την ελληνική γλώσσα⁶. Σε ειδικό «σημείωμα» που συνέταξε, το Σεπτέμβριο του 1923, στέλεχος του υπουργείου Γεωργίας τονίζονταν χαρακτηριστικά τα εξής: ...Οι Μουσουλμάνοι [της Τσαμουριάς] έχουν σαφή συναίσθησιν της κοινής μετά των Χριστιανών [της περιοχής]...καταγωγής και πολλοί διατηρούν και την ανάμνησιν εισέτι της μεταλλαγής [του] θρησκευματος. Κατά το αίσθημα...είναι φανατικοί Μουσουλμάνοι... και ουδέν πλέον τούτου⁷. Το Φεβρουάριο του 1925 εξάλλου, ο γενικός διοικητής Ηπείρου υπογράμμιζε τα ακόλουθα σε έγγραφο που απεύθυνε στο υπουργείο Εξωτερικών: Αναμφισβήτητως οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες⁸ είναι γηγενείς της χώρας ην οικούσι ως και οι μετ' αυτών συνοικούντες Χριστιανοί, αποβαλόντες το πάτριον δόγμα από των μέσων του 17ου αιώνας.⁹ Τούτο αποδεικνύει και το γεγονός ότι έχουσι τα αυτά ήθη και έθιμα και την αυτήν ενδυμασίαν μετά των Χριστιανών, άτινα... είνε διάφορα προς τα των Αλβανών. Εις πολλά δε μέρη απαντώνται και τα αυτά χριστιανικά ονόματα.

Ωσαύτως εν Ηπείρω εγένετο πάντοτε διάκρισις μεταξύ Τσαμουριάς και Αρβανιτιάς... Οι Τσάμηδες [τέλος] διακρίνονται των Αλβανών και κατά την εθνικήν συνείδησιν [εφ' όσον] ουδέποτε... έσχον αλβανικήν τοιαύτην.¹⁰ Ανάλογες εκδοχές και γνώμες περιέχονται τόσο σε άλλα έγγραφα που βρίσκονται στο Ιστορικό Αρχείο του υπουργείου Εξωτερικών¹¹ όσο και σε βιβλία και άρθρα που γράφτηκαν ιδίως μετά το τέλος της Κατοχής¹².

Αν και αυτές οι απόψεις διατυπώθηκαν σε περιόδους κατά τις οποίες η χώρα αντιμετώπιζε προβλήματα εξαιτίας των Μωαμεθανών αυτών —ή και σε εποχές που η ανάμνηση τέτοιων προβλημάτων ήταν ακόμη ζωννή— και επομένως η προβολή τους θα μπορούσε να εκληφθεί ως προσπάθεια υποστήριξης ελληνικών θέσεων, υπάρχουν ωστόσο σε αυτές σημεία που δύσκολα αμφισβητούνται. Πράγματι, οι Τσάμηδες, τουλάχιστον όταν άρχισε η μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας ανταλλαγή των πληθυσμών, δεν είχαν σαφή εθνική συνείδηση: ήταν πριν από όλα Μουσουλμάνοι. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ στη διάρκεια του πρώτου Βαλκανικού Πολέμου ανέπτυξαν σημαντική δράση ενάντια στις ελληνικές δυνάμεις που απελευθέρωσαν την Ήπειρο¹³, στη συνέχεια, μετά την κατάλυση της οθωμανικής κυριαρχίας και τις παραμονές του από τις Μεγάλες Δυνάμεις καθορισμού των ελληνοαλβανικών συνόρων¹⁴, εκδηλώθηκε ανάμεσά τους ικανοποίηση για τα μέχρι τότε αποτελέσματα της ελληνικής διοίκησης και απόφαση ένοπλης αντίδρασης σε κάθε απόπειρα επιβολής σε αυτούς του ζυγού του Αλβανικού Κράτους¹⁵. Τα Τίρανα πάντως τους θεώρησαν Αλβανούς και προσπάθησαν, σε μια πρώτη φάση, να πετύχουν την εξαίρεσή τους από την ανταλλαγή των πληθυσμών, και, σε δεύτερη, να εκμεταλλευθούν την παρουσία τους — σε μια 'ευαίσθητη' μάλιστα περιοχή· οι προσπάθειες αυτές έμελλαν να προκαλέσουν ένταση στις ελληνοαλβανικές σχέσεις.

Ένα άλλο ζήτημα που υπήρξε, από το 1927 κυρίως, 'σημείο τριβής' μεταξύ των δύο χωρών ήταν εκείνων των κτημάτων. Το πρόβλημα εντοπιζόταν στις αποζημιώσεις που θα καταβάλλονταν σε Αλβανούς υπηκόους, κτήματα των οποίων στην Ελλάδα είχαν απαλλοτριωθεί για να αποκατασταθούν, βασικά, πρόσφυγες από

τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη¹⁶. Τα Τίρανα αξίωναν, σε γενικές γραμμές, την καταβολή αποζημίωσης μεγαλύτερης από αυτήν που οριζόταν από την ελληνική αγροτική νομοθεσία — αρχικά πλήρους και αργότερα ανάλογης με εκείνη που είχε προβλέψει η Αθήνα ειδικά για υπηκόους ορισμένων άλλων Δυνάμεων.

Πρέπει να τονιστεί ότι, από ένα σημείο και πέρα, το ζήτημα αυτό εξελίχτηκε παράλληλα με εκείνων των Μουσουλμάνων της Τσαμουριάς: θα μπορούσε μάλιστα να πει κανείς ότι το ένα εμπλέχτηκε στο άλλο. Τον Ιούνιο του 1928 και τα δύο εξετάστηκαν από το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών. Αν και η δικαίωση των ελληνικών θέσεων δεν επέφερε το οριστικό τους 'κλείσιμο', σήμανε ωστόσο το τέλος μιας περιόδου αισθητής έντασης μεταξύ των δύο Κρατών. Η στη συνέχεια συστηματική παρακολούθησή τους θα ισοδυναμούσε με τη μελέτη ενός άλλου 'κεφαλαίου' της ιστορίας των ελληνοαλβανικών σχέσεων —εγχείρημα, για την πραγματοποίηση του οποίου λείπουν σήμερα οι αντικειμενικές προϋποθέσεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. [Παναγιώτη Αραβαντινού], Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854. Περιέχουσα και τοπογραφικόν πίνακα αναπτύσσοντα την πολιτειογραφικήν, ιστορικήν και γεωγραφικήν κατάστασιν των εν των κειμένω ενδιαλαμβανομένων επαρχιών, πόλεων, κωμών και θέσεων, προς δε τούτοις και ακριβή στατιστικήν έκθεσιν πάσης της Ηπείρου, τόμος δεύτερος (Αθήνα, 1856), σ. 168· του ίδιου, Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία, μέρος Γ', εισαγωγή Κ.Θ. Δημαρά, επιμέλεια Ε.Ι. Νικολαΐδου (Γιάννενα, 1984)· Χ.Ι. Σούλη, λήμμα «Τσαμουριά», Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία, τόμος εικοστός τρίτος (Αθήνα, 1933), σ. 405· ΑΥΕ, 1926, Γ/68/Χ, Σημείωμα Ν.Η. Αναγνωστόπουλου, επιθεωρητή αγροτικής αποκατάστασης προσφύγων, «Περί των θρησκευτικών μειονοτήτων της Τσαμουργιάς» (Γιάννενα 4 Σεπτεμβρίου 1923), συνημμένο σε έγγραφο (αρ. 33878, Αθήνα, 26 Μαρτίου 1925) του υπουργείου Γεωργίας προς το υπουργείο Εξωτερικών.

Κέντρα της Τσαμουριάς ήταν η Παραμυθιά, οι Φιλιάτες, η Πάργα και το Μαργαρίτι. Το 1923, το ελληνικό τμήμα της αποτελούσαν οι περιφέρειες των υποδιοικήσεων Παραμυθιάς, Φιλιατών και Μαργαριτίου (ΑΥΕ, 1923, Α/5[3], ο γενικός διοικητής Ηπείρου προς το υπουργείο Εξωτερικών, χ.α., Γιάννενα, 2 Μαρτίου 1923).

Για την ετυμολογία του όρου «Τσαμουριά» βλ. [Π.Αραβαντινού], Χρονογραφία της Ηπείρου..., ό.π. τόμος Β' σ. 169.

2. Στον όρο «Τσαμουριά», όπως χρησιμοποιείται στην εργασία αυτή, δεν περιλαμβάνεται το μικρό αλβανικό τμήμα της.

3. Σε σύνολο 60.705 κατοίκων (ΑΥΕ, 1926, Γ/68/Χ, Σημείωμα Ν.Η. Αναγνωστόπουλου «Περί των θρησκευτικών μειονοτήτων της Τσαμουργιάς» [Γιάννενα, 4 Σεπτεμβρίου 1923], συνημμένο σε έγγραφο [αρ. 33878, Αθήνα, 26 Μαρτίου 1925] του υπουργείου Γεωργίας προς το υπουργείο Εξωτερικών). Τότε, στην Ήπειρο, εκτός από την Τσαμουριά, Μουσουλμάνοι υπήρχαν και στα Γιάννενα, στην Πρέβεζα και τη Φιλιππιάδα (ό.π.).

- Στο έργο του Π.Αραβαντινού, Περιγραφή της Ηπείρου... (ό.π., μέρος Γ', σ. 398) οι Μωαμεθανοί της Τσαμουριάς υπολογίζονται σε 4.000 οικογένειες περίπου. Το 1925, η αλβανική κυβέρνηση έδινε τον αριθμό 25.000 (League of Nations, Document C. 765.1925. I, The Albanian Delegate to the President of the Council [Memorandum], [Γενεύη, 4 Δεκεμβρίου 1925]). Από την απογραφή όμως του 1928 προέκυψε ότι στην Ήπειρο (το σύνολο των κατοίκων της οποίας ήταν 312.634) ζούσαν 17.008 Μουσουλμάνοι αλβανικής γλώσσας. (Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15 - 16 Μαΐου 1928, IV. Τόπος γεννήσεως - Θρησκεία και γλώσσα - Υπηκοότης [Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1935] σ. 4στ'.) Η επεξεργασία των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1940 δεν ολοκληρώθηκε· με βάση αυτά όμως ο Ιωάννης Αρχιμανδρίτης αναφέρει ότι τότε οι Μωαμεθανοί της Τσαμουριάς ήταν 16.661 (Ιωαν. Αρχιμανδρίτη, Τσάμηδες. Οδύνη και δάκρυα της Θεσπρωτίας [χ.τ., χ.έ.] σ. 38).
4. ΑΥΕ, 1926, Γ/68/Χ, Σημείωμα Ν.Η. Αναγνωστόπουλου «Περί των θρησκευτικών μειονοτήτων της Τσαμουριάς» (Γιάννενα, 4 Σεπτεμβρίου 1923), συνημμένο σε έγγραφο (αρ. 33878, Αθήνα, 26 Μαρτίου 1925) του υπουργείου Γεωργίας προς το υπουργείο Εξωτερικών. Ανάμεσά τους πάντως υπήρχε ένας μικρός αριθμός που είχε τα ελληνικά ως μητρική γλώσσα (ό.π.). Για τις ιδιομορφίες των αλβανικών που μιλούσαν οι Μωαμεθανοί της Τσαμουριάς, βλ. Π.Αραβαντινού, Περιγραφή της Ηπείρου..., ό.π., μέρος Γ', σ. 398.
5. Πρβλ. Georges Castellan, L' Albanie (Παρίσι, 1980), σ. 18.
6. Χαρακτηριστικά τα όσα αναφέρονται σε σημείωμα που συνέταξε το 1969 ο Γ.Χ.Παπαδόπουλος, ειδικός σύμβουλος, τότε, στο υπουργείο Εξωτερικών, ο οποίος και μου έδωσε αντίγραφο (Υπουργείου Εξωτερικών, Σημείωμα «Περί Τσάμηδων» [Αθήνα, 3 Απριλίου 1969]).
7. ΑΥΕ, 1926, Γ/68/Χ, Σημείωμα Ν.Η. Αναγνωστόπουλου «Περί των θρησκευτικών μειονοτήτων της Τσαμουριάς» (Γιάννενα, 4 Σεπτεμβρίου 1923), συνημμένο σε έγγραφο (αρ. 33878, Αθήνα, 26 Μαρτίου 1925) του υπουργείου Γεωργίας προς το υπουργείο Εξωτερικών.
8. Τσάμηδες αρχικά λέγονταν όλοι οι κάτοικοι της Τσαμουριάς, ειδικότερα όμως όσοι είχαν τα αλβανικά ως μητρική γλώσσα (πρβλ. Π.Αραβαντινού, Περιγραφή της Ηπείρου..., ό.π., μέρος Γ' σ.398)· βαθμιαία ο όρος κατέληξε να περιλαμβάνει μόνο εκείνους από αυτούς τους τελευταίους που ήταν Μουσουλμάνοι (βλ. Ι.Αρχιμανδρίτη, ό.π., σσ.29-30), έννοια με την οποία χρησιμοποιείται στις επόμενες σελίδες της εργασίας αυτής. Πρέπει να σημειωθεί ότι στις ελληνικές πηγές οι Μουσουλμάνοι της Τσαμουριάς αναφέρονται συχνά και ως *Τουρκοτσάμηδες*.
9. Για ακριβέστερες πληροφορίες σχετικά με την εξισλάμιση της Θεσπρωτίας βλ. Χαρίτωνος Κ.Λαμπρου, Οι Τσάμηδες και η Τσαμουριά (Αθήνα, 1949), σσ.6-8· Ι.Αρχιμανδρίτη, ο.π., σσ.25-29· [Άγγελου Παπακώστα] «Ιστορικά περί Θεσπρωτίας εφημερίδα Θεσπρωτικά Νέα, Αθήνα, 15 Αυγούστου 1947, σ.1.
10. ΑΥΕ, 1925, Γ/68/Χ, Μίνως Πετυχάκης, γενικός διοικητής Ηπείρου, προς υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 200 (εμπ.), Γιάννενα, 27 Φεβρουαρίου 1925.

11. Ενδεικτικά: ΑΥΕ, 1925, Γ/68/Χ, Η στρατιωτική διοίκηση Δυτικής Ηπείρου προς το ΙΙ γραφείο της VIII μεραρχίας, αρ. Ε.Π.158, Φιλιάτες, 20 Μαΐου 1925, συνημμένο σε έγγραφο του υπουργείου Στρατιωτικών (αρ. 2721/1471, Αθήνα, 10 Ιουνίου 1925) προς το υπουργείο Εξωτερικών: ΑΥΕ, 1928, Α/21/Ι, η υποδιοίκηση Παραμυθιάς-Μαργαριτίου προς το υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 10, Παραμυθιά, 25 Μαΐου 1928.
12. Βλ. ενδεικτικά Χ.Κ.Λάμπρου, ό.π. σσ. 6-8· Ι.Αρχιμανδρίτη, ό.π. σσ.25-30· [Α.Παπακώστα], σ.π., σ.1.
13. Βασίλη Κραφίτη, *Οι Σουλιώτες από του έπους του Μεσολογγίου μέχρι και της εποχής μας (1823-1983)*, (Αθήνα, 1983), σ. 164 επ.
14. Που έγινε, με το πρωτόκολλο της Φλωρεντίας, το Δεκέμβριο του 1913. (Βλ. Basil Kondis, *Greece and Albania 1908-1914* (Θεσσαλονίκη, 1976), σσ. 112-120.)
15. Υπόμνημα Μουσουλμάνων Παραμυθιάς (προς τη «Διεθνή Επιτροπήν Ελέγχου επί της εσωτερικής Οργανώσεως της Αλβανίας»), Παραμυθιά, 6 Νοεμβρίου 1913, δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Ήπειρος*, Γιάννενα, 14 Νοεμβρίου 1913, σ.1.
16. Εξαιτίας των πιεστικών αναγκών που δημιουργήθηκαν από τη συρροή προσφύγων, ο Αρχηγός της Επανάστασεως Νικόλαος Πλαστήρας ανέστειλε με «Απόφασή» του τη σχετική με την προκαταβολή αποζημίωσης, σε περίπτωση στέρησης ιδιοκτησίας για δημόσια ωφέλεια, διάταξη του συντάγματος του 1864/1911. (Απόφασις της 14ης Φεβρουαρίου 1923 του Αρχηγού της Επανάστασεως «Περί καταλήψεως ακινήτων προς γεωργική αποκατάστασιν ακτημόνων καλλιεργητών κλπ. και προ της καταβολής αποζημιώσεως», Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, τεύχος πρώτο, 5 Μαρτίου 1923, αρ.57, σ.429· βλ. το κείμενο του άρθρου 17 του συντάγματος στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, τεύχος πρώτο, 1 Ιουνίου 1911, αρ. 127, σ.528.) Παράλληλα, με το νομοθετικό διάταγμα της 15ης Φεβρουαρίου 1923 «Περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών» (Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, τεύχος πρώτο, 5 Μαρτίου 1923, αρ. 57, σσ. 429-436) θεσπίστηκε η παραχώρηση δημοσίων, δημοτικών και κοινοτικών κτημάτων καθώς και η ολοκληρωτική αναγκαστική απαλλοτρίωση ιδιωτικών (με ορισμένες όμως εξαιρέσεις) για την αποκατάσταση επίμορτων καλλιεργητών και προσφύγων. Ως αποζημίωση, η οποία θα καταβαλλόταν σε ομολογίες (ομολογίας απαλλοτριώσεως [άρθρο 21, ό.π., σ. 434]) οριζόταν όχι η τρέχουσα αξία των κτημάτων αλλά η τιμή που αυτά κατά μέσον όρον είχαν στην πριν από το τέλος του 1914 πενταετία — με μια προσαύξηση (άρθρα 18 και 20, ό.π., σ. 443).
- Όσον αφορά, ειδικότερα, στην περίοδο κατά την οποία το ζήτημα των κτημάτων δυσχέραινε σε μεγάλο βαθμό τις ελληνοαλβανικές σχέσεις βλ. το διάταγμα «Αγροτικός Νόμος» της 15ης Οκτωβρίου 1926 (Ελληνική Δημοκρατία, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τεύχος πρώτο, 22 Οκτωβρίου 1926, αρ. 370, σσ. 2975-2997). Σύμφωνα με το διάταγμα αυτό, που αποτελούσε κωδικοποίηση της μέχρι τότε αγροτικής νομοθεσίας, η αποζημίωση για κτήματα που απαλλοτριώνονταν οριζόταν στο εικοσαπλάσιο της ετήσιας καθαράς προσόδου που αυτά απέφεραν κατά τη μέχρι το τέλος του 1914 πενταετία — με διάφορες όμως προσαυξήσεις (άρθρο 73, ό.π., σσ.2985-2986), και θα καταβαλλόταν σε ομολογίες (άρθρο 83, ό.π., σ. 2987).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΝΤΑΣΗ:

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΤΗΣ ΤΣΑΜΟΥΡΙΑΣ 1923-1925